

De Russische demonologie

Elise Vos

Inleiding

Rusland bezit een rijke folklore die een schat aan fantastische verhalen herbergt, die niettemin als bron van waarheid werden beschouwd en als motivatie voor bepaalde handelingen werden gebruikt door het volk. Eeuwenlang hebben de Slaven geloofd in het bestaan van geesten en bovenaardse krachten, die ze situeerden in dagelijkse natuurverschijnselen en gebeurtenissen. Dit is een thematiek die in West-Europa nog amper aangesneden is, terwijl er vele gelijkenissen bestaan met onze oude folkloristische opvattingen. In dit artikel, dat de volledige periode van het geloof in deze geesten bestrijkt, namelijk vanaf de kerstening van de Oost-Slaven op het einde van de tiende eeuw tot het begin van de negentiende eeuw, zullen de volgende vragen centraal staan. Welke demonen meende de oude Rus waar te nemen? Waar in de hiërarchie van hoger geplaatste Oud-Slavische godheden en de orthodoxe God en heiligen kunnen we deze wezens situeren? Tot welke oerkrachten waren ze allen te herleiden? Wat was hun functie binnen het Russische dubbelgeloof?

1. De mythische oorsprong

Net als alle primitieve volkeren, schreven de oude Russen de natuur speciale krachten toe. Ze geloofden dat bepaalde verschijnselen door hogere machten werden veroorzaakt. Het verklaarde en gaf zin aan bepaalde verschijnselen en gebeurtenissen. Geesten maakten deel uit van deze leefwereld en dit geloof bleef tot lang in de nieuwe tijd nazinderen in Rusland. Demonen waren een belangrijk deel van de folklore en drongen op deze manier de grote literatuur binnen via onder andere Aleksandr Poesjkin, de meest geroemde Russische schrijver. De Oost-Slaven geloofden dat ze elke dag naast geesten leefden, hen waarnamen en met hen in contact kwamen. Ze waren er vast van overtuigd dat deze wezens hun leven beïnvloedden. Ze vreesden hen en trachtten in het dagelijkse leven hun welwillendheid op te wekken met allerlei gebruiken en rituelen. Bijgevolg groeide de orale folklore uit tot een rijke bron van verhalen waarin bovennatuurlijke krachten de hoofdrol speelden.

Zo werden er twee varianten ontwikkeld van het verhaal over het ontstaan van het fenomeen van de geesten of demonen. Volgens de ene legende verjoeg God een aantal engelen uit de hemel, waarna ze op verschillende plaatsen terechtkwamen die voor hun typering zouden zorgen in het geestenrijk. Degenen die namelijk op een huis vielen, werden huisgeesten. De engelen die in de bossen terechtkwamen, werden bosgeesten en degenen die in het water vielen, werden

waternimfen. Ten slotte veranderden de engelen die in de lucht achterbleven in luchtgeesten. Volgens de tweede variant waren geesten oorspronkelijk de kinderen van Adam en Eva, die verwekt waren na de zondeval. Adam schaamde zich voor hen en bijgevolg verborg hij hen in huizen, badhuizen, droogschuren, bossen en in het water. Toen God het verraad van de aartsvader ontdekte, waren Adams kinderen gedoemd te blijven waar ze zich verscholen hadden. (1) In de beide versies van de ontstaansgeschiedenis zien we dezelfde typering van de geesten. Ze zijn niet alleen gebonden aan de plaats waar ze voorkomen, maar ze worden ook ingedeeld volgens de vier elementen; vuur, water, lucht en aarde. Dit is niet meer dan logisch wanneer we beschouwen dat de Slaven de natuurverschijnselen aanbaden, die eveneens te herleiden zijn tot de vier elementen. Wij volgen deze opdeling in ons artikel.

2. Het dubbelgeloof

De bovenstaande ontstaansmythes wijzen ons bovendien op het dubbelgeloof (ДВОЕВЕРИЕ, dvojevjerije) van de Russen, namelijk het samengaan van twee vormen van religie; een symbiose van heidense en christelijke elementen. (2) Toen de Slaven gekerstend werden in de negende en tiende eeuw, (3) schreven ze namelijk hun oude godsdienst niet volledig af. Vele heidense gebruiken bleven eeuwenlang voortleven in een christelijk jasje. Zo had het volk de gewoonte om op tweede Kerstdag een onwettige maaltijd te houden ter ere van het clannumen Rozjanitsy (РОЖАНИЦЫ), een meervoudig, vrouwelijk goddelijk wezen, en hierbij een christelijke lofzang te zingen, die eigenlijk voor de Moeder Gods bestemd was. (4) Er werden kerken gebouwd op plaatsen waar voordien heidense tempels hadden gestaan. (5) Zo ging het Russische christendom eeuwenlang hand in hand met heidense tradities en deze mengeling van twee culturen, de Oud-Slavische en de oorspronkelijk Byzantijns-Orthodoxe, weerspiegelt zich in de bovengenoemde ontstaansmythes.

De basis van het dubbelgeloof wordt kernachtig samengevat met het spreekwoord 'Бога люби, но и черта не гневи' ('Boga ljoebie, no i tsjorta ne gnevie'), (6) wat zoveel betekent als 'Houd van God, maar roep de toorn van de duivel niet op je af'.

3. De status van de geesten

De Russen geloofden dan wel aan geesten en probeerden hen mild te stemmen, maar ze beschouwden hen niet als de hoogste macht in de bovennatuurlijke hiërarchie van spirituele en goddelijke wezens. Ze erkenden enerzijds de Slavische godheden, waaronder Svarog/Dazjbog, Peroen, Volos/Veles, Chors, Stribog, Semargl, Mokosj en Trojan, (7) en anderzijds de monotheïstische christelijke godheid met zijn heiligen. We kunnen opmerken dat de Slavische godheden tijdens de kerstening plaats moesten ruimen voor God, maar dat deze god-

(1) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМІРНОВ (Ю. И.). Культура русского народа. Санкт-Петербург, ПАРИТЕТ, 2004, p.100.

(2) VYNCKE, (F.). De godsdienst der Slaven. Roermond, J.J. Romen & Zonen, 1969, p. 68.

(3) BEZEMER, (J. W.). Een geschiedenis van Rusland. Amsterdam, G.A. Van Oorschot, 2001, p. 7.

(4) VYNCKE, (F.). Op. Cit., p. 77.

(5) LOTMAN (JU.), USPENSKIJ (B.). The Role of Dual Models in the Dynamics of Russian Culture (up to the End of the Eighteenth Century). In: SHUKMAN, (A.). (ed.). The semiotics of Russian culture, Ann Arbor (Michigan), University of Michigan; Department of Slavic Languages and Literatures, 1984, p. 6.

(6) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМІРНОВ (Ю. И.). Op. Cit., p. 99.

(7) VYNCKE, (F.). Op. Cit., pp. 97-119.

heden en de lagere, nu heidense, geesten eveneens een plaats verwierven in het nieuwe geloofssysteem. De geesten, waarvan sprake in dit artikel, behoorden tot een lager niveau dan zowel de Slavische godheden als de christelijke God.

Na de kerstening konden de Slavische heidense goden op twee manieren voortbestaan. Ofwel werden ze orthodoxe heiligen, ofwel werden ze gedegradeerd tot demonen. In het eerste geval kregen ze een andere naam, maar behielden ze hun functies. In het tweede geval behielden ze wel hun naam, maar veranderde hun waarde. Als demon hadden ze een negatieve positie in het nieuwe religieuze systeem, maar het was wel een legitieme. Eenzelfde godheid kon zelfs op beide manieren voortleven. Volos/Veles leefde verder als de demon Volosatik. Tegelijkertijd vond hij christelijke opvolgers in onder andere de Heilige Vlasij en de Heilige Nikolaj. (8)

Volgens Frans Vyncke bestond het eerste stadium van het Slavisch heidendom uit animisme en manisme (in wederzijdse betrekking), een cultus van doden, huisgeesten, demonen, natuurvormen, natuurverschijnselen, vampieren en beregyni. (9) In dit vroege stadium vinden we dan ook de oorsprong van de geesten, die we in dit artikel bespreken, terug. Op de beregyni komen we later nog terug.

Het Slavisch heidendom was noch poly-, noch monotheïstisch, maar had iets van beide religieuze systemen. Maar naar Vynckes mening vergissen we ons als we demonen laten opklimmen tot hogere godheden. (10)

We situeren dit Russische bijgeloof in demonen voornamelijk op het platteland, waar de nieuwerwetse ideeën en wetenschappelijke inzichten niet zo snel doordrongen als in de grote steden, die voornamelijk dichtbij West-Europa lagen.

Na de kerstening werden de verschillende geesten aangeduid met het woord 'бес' (bjes, duivel), waarvan de betekenis in de zestiende en zeventiende eeuw verschoof naar het woord 'черт' (tsjort, duivel). (11)

4. De verschillende demonen

De vroege Slaven aanbaden geesten en demonen die ze in de natuurvormen (bossen, meren, bronnen, waterlopen) lokaliseerden, wat we kunnen samenvatten met de begrippen polydemonisme en animisme. (12) In wat volgt zullen we een aantal van deze geesten bespreken; hun functies toelichten, hun karakteristieke eigenschappen bekijken, hun band met één van de elementen bepalen en dergelijke meer.

4.1. De domovoj (ДОМОВОЙ)

Tot de categorie van de wezens die gebonden zijn aan de aarde behoort de domovoj: de huisgeest. Domovoj is afgeleid van het woord voor huis, 'dom' (ДОМ). Op het Russische platteland geloofde men dat

(8) LOTMAN (JU.), USPENSKIJ (B.). Op. Cit., p. 8.

(9) VYNCKE, (F.). Op. Cit., p. 132.

(10) VYNCKE, (F.). Op. Cit., p. 176.

(11) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМИРНОВ (Ю. И.). Op. Cit., p. 110.

er in elk huis een dergelijke geest woonde. Doorgaans was dit wezen onzichtbaar, maar bij gelegenheden liet hij zich zien in de gedaante van een oud mannetje met lange haren en baard. Er werd beweerd dat dergelijke geesten soms geen wenkbrauwen hadden. Ook kon hij de gedaante aannemen van een dier; hij kon namelijk verschijnen als kat, hond, koe, stier, slang, rat of kikvors. Dit zijn allemaal dieren die behoorden tot de dagelijkse leefwereld van de Rus en bijgevolg kon deze gemakkelijk geloven dat hij geconfronteerd werd met een domovoj. Meestal woonde deze demon onder, achter of op de kachel, ⁽¹³⁾ een onmisbaar element van het Russische boerenleven, of onder de kolen. Hij kon ook op de drempel leven en in de hooischuur. ⁽¹⁴⁾ De huisgeesten die in hooischuren leefden, worden later behandeld. Volgens het volksgeloof was de domovoj geen kwade macht, maar kon hij wel boos worden op mensen en vervolgens wraak op hen nemen. Wanneer hij ontevreden was over de heer des huizes, maakte hij 's nachts kloggeluiden, kneep hij de gezinsleden die trachtten te slapen, joeg hij mensen weg, sloeg vaatwerk stuk en gooide de pook en bakstenen uit de kachel. Deze handelingen doen ons sterk denken aan de in de in West-Europa meer bekende poltergeistactiviteiten. De welwillende huisgeest hield zich het liefst bezig met het huis opruimen, wat een overeenkomst met de helpende hand van de kaboutertjes biedt. Wanneer hij echter in een speelse bui was, hield hij ervan spullen te verbergen, wat opnieuw doet denken aan de minder onschuldige westerse poltergeist. ⁽¹⁵⁾

Wanneer de oude Rus verhuisde, nodigde hij zijn domovoj met een spreuk uit zich opnieuw bij hem te voegen, die luidde als volgt: 'Батушко-батанушка, приходи к нам в новый дом жить, защищать нас и наших деток.' ('Batoesjko-batanoesjka, pri-chodi k nam v novyj dom zjit, zasjisjat nas i nasjich detok'), wat zoveel betekent als: "Vadertje, kom in ons nieuwe huis wonen om ons en onze kinderen te beschermen." Verder probeerde de domovoj de heer des huizes te waarschuwen voor komend onheil via bepaalde voortekenen. Hij liet een geklop, gehuil of gelach horen. In bepaalde delen van Rusland geloofde men dat de huisgeest ook zijn eigen gezin had. De huisgeest hield van ordelijke, nette gezinnen die in vrede met elkaar leefden. Maar deze geest hield niet van vreemdelingen. Wanneer een vreemde een lege en voor hem onbekende woning betrad om er te overnachten, riskeerde hij gedood te worden door de daar huizende domovoj, die op hem zou gaan liggen en hem zou ver-stikken. ⁽¹⁶⁾

Vaak breidde de invloed van de domovoj zich uit tot buiten de directe woning van zijn gastheer en beschermde hij eveneens het erf en het vee. Soms kwam het voor dat hij het hele boerenhuishouden echter niet alleen aankon. In dit geval bezat hij een helper in de vorm van de dvorovoj (дворовой) of de dvoroviek (дворовик), de geest van het erf, die huide op de plaats waarvan zijn naam afgeleid was,

(12) VYNCKE, (F.). Op. Cit., p. 69.

(13) De Russische kachel mogen we ons niet voorstellen als een westerse kachel, maar als een belangrijk onderdeel van het Russische plattelandshuishouden, waarop gekookt en geslapen werd.

(14) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМИРНОВ (Ю. И.). Op. Cit., p. 101.

(15) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМИРНОВ (Ю. И.). Op. Cit., p. 101.

(16) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМИРНОВ (Ю. И.). Op. Cit., p. 102.

namelijk op het erf (ДВОР, dvor, erf, boerderij met erf en bijgebouwen). De voornaamste activiteit van deze geest was het voederen van de paarden. Hij was erg gehecht aan het vee, dat doorgaans bestond uit koeien, paarden en schapen. Ongewenste dieren en ongedierte joeg hij weg. Dit leidde tot wilde verhalen over gemartelde huisdieren. Men kon deze erfgeest behagen door overal kleine trakaties voor hem achter te laten en talismannen op te hangen, bijvoorbeeld een oude berkenbastchoen, een dode ekster of een schapenvacht. Men gaf hem ook kleurige lapjes stof en munststukjes met de afbeelding van de heilige Egorij als geschenk. Men legde al deze zaken onder de kribbe, waar hij ze gemakkelijk kon terugvinden. Op de grote feestdagen werden deze huisgeesten ook niet vergeten. Men liet trakaties voor hen achter op onder andere Kerstdag, op Oudejaarsavond, op Witte Donderdag en vlak voor de Grote Vasten. (17)

4.2. De ovienniek (ОВИННИК)

Het natuurelement vuur wordt vertegenwoordigd door de ovienniek of goemenniek (ГУМЕННИК, afgeleid van ГУМНО (goemno): dorsvloer), de geest die huide in de droogschuur, waar men geoogst koren door verhitting droogde, namelijk de ovien (ОВИН). Na de kerstening bestreed de kerk de aanbidding van het vuur onder de ovien. Dit was een kuil waarin vuur werd aangestoken om de korengarven, die boven de kuil op stangen gelegd werden, te drogen. Bij onoplettendheid kon het graan gemakkelijk vlam vatten, wat dan aan de onwil van de hogere machten werd toegeschreven. De verering van het vuur onder de ovien was zeer diep bij het volk ingeworteld en bleef tot ver in de twintigste eeuw gehandhaafd. Vyncke benadrukt dat de Slaven het vuur aanbaden als een voorspoed brengend element in de concrete situatie van het familiaal leven. Men geloofde bijvoorbeeld dat door in de kuil te gaan liggen, rugklachten konden verdwijnen en men vertrouwde steevast op de vruchtbaar makende kracht van het vuur. (18)

Net als de domovoj, kon de ovienniek een vrouw aan zijn zijde hebben, namelijk de oviennietsa (ОВИННИЦА), die even grillig en eigenwijs was als haar echtgenoot. Gewoonlijk stonden de korenschuren aan de rand van het dorp en op de achtererven. Aangezien hij zich dus in de directe omgeving van de Russische boer bevond, werd deze geest gerekend tot de categorie van de huisgeesten, maar men beschouwde hem voornamelijk als een kwade kracht. (19)

De ovienniek zou eruitzien als een man van gemiddelde lengte met lange, rookkleurige en verwarde haren. In sommige dorpjes kon hij eveneens in de gedaante van een zwarte kat verschijnen. Men beschouwde hem als de onbetwiste oorzaak van de vele brandjes die uitbraken op de plaatsen waar hij verbleef. Zo kon een vreemde ovienniek een gevecht uitlokken met de plaatselijke schuurgeest om de heerschappij over diens korenschuur. Men geloofde dat ze dan

(17) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМОРНОВ (Ю. И.). Op. Cit., pp. 102-103.

(18) ВУНСКЕ, (Ф.). Op. Cit., pp. 99-100.

(19) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМОРНОВ (Ю. И.). Op. Cit., pp. 108-109.

vochten met stukjes smeulend, verkoold hout. Op deze manier kon de volledige schuur afbranden. ⁽²⁰⁾

In bepaalde Russische provincies was het de gewoonte op 17 september en 14 november een offer aan de ovienniek te brengen om hem gunstig te stemmen. Hiervoor werd op de drempel van de ovien een haan het hoofd en de poten afgesneden. Het is niet zo verwonderlijk dat de drempel, die de toegang tot iets geeft, als rituele plaats gebruikt werd. Vandaag de dag heeft de drempel nog steeds een bepaalde bijgelovige lading: de Rus zal nooit een gast over de drempel begroeten, maar zal hem eerst binnenlaten, ten einde geen onheil over het huis af te roepen. Om deze geest verder te vriend te houden werd op bepaalde orthodoxe feestdagen, zoals op de dag van de Verheffing van het Heilig Kruis op 27 september en Maria Voorbede op 14 oktober, de droogschuur niet verhit. Deze dagen waren immers enkel bestemd voor de schuurgeesten. Het volk geloofde dat als men de droogschuur toch gebruikte op de verboden dagen, dat deze dan zonder weerga zou afbranden. ⁽²¹⁾

4.3. *Kikimora* (Кикимора)

Kikimora, ook wel Sjisjimora en Mara genoemd, behoort eveneens tot de categorie van de huisgeesten, die in de dichte nabijheid van de mens leefden. De plekjes waar deze vrouwelijke geest zich het liefst in de boerenhut verborg, waren vochtige en donkere plaatsen, bijvoorbeeld achter de kachel. Daar kwam ze dan 's nachts vandaan gekropen om haar streken uit te halen. Kikimora was waar te nemen in de volgende activiteiten: ze floot, maakte klopgeluiden, ze haalde het huis overhoop, ... Kortom, het volk was ervan overtuigd dat ze alles deed om de bewoners weg te pesten. In sommige streken geloofde men dat Kikimora de echtgenote van de domovoj was. ⁽²²⁾

De Rus vond haar geen uitsluitend goedaardig of strikt kwaadaardig wezen. De geaardheid van Kikimora hing meer af van de bewoners van het huis. Wanneer haar gastvrouw ijverig was, dan zou Kikimora er alles aan doen om het huis op orde te houden en zorgde ze ervoor dat kleine kinderen snel in slaap vielen. Als de vrouw des huizes echter slordig en nalatig was, gunde deze geest niemand rust en konden de kinderen tot halverwege de nacht de slaap niet vatten. ⁽²³⁾

Men geloofde dat de Kikimora-demonen geboren werden uit meisjes die in de moederschoot vervloekt waren, die dood geboren werden of ongedoopt stierven. Men geloofde dat als ouders hun kinderen spreekwoordelijk naar de duivel wensten, dat de duivel hen dan ook letterlijk kwam halen.

Bovendien vreesde Kikimora kruisbeelden. ⁽²⁴⁾ Hier herkennen we een duidelijk samengaan van heidense met christelijke opvattingen.

Kikimora werd vaak voorgesteld als een kind, jong meisje of vrouw met losse haren en soms als een afstotelijk, gebocheld, slonzig oud vrouwtje. Wanneer men dergelijke verschijningen waarnam, dacht

(20) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМИРНОВ (Ю. И.). Op. Cit., pp. 108-109.

(21) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМИРНОВ (Ю. И.). Op. Cit., p. 109.

(22) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМИРНОВ (Ю. И.). Op. Cit., p. 103.

(23) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМИРНОВ (Ю. И.). Op. Cit., p. 103.

(24) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМИРНОВ (Ю. И.). Op. Cit., pp. 104-105.

men dat ze spookverschijningen, bezoekers uit de “andere wereld”, namelijk de dodenwereld waren. (25)

De voornaamste bezigheid van deze geest was spinnen. Dit deed ze altijd 's nachts. Lavrentjeva en Smirnov herleiden deze activiteit tot het beheer over de draad van het lot van de Griekse schikgodinnen. Kikimora hield zich verder graag bezig met het pesten van de vrouw des huizes. Als de spinsters hun spinnewiel of spinstok en ander werktuig netjes opborgen, dan kon deze kwade geest er echter geen schade aan toebrengen. Ook ergerde Kikimora de kippen op het erf. Opdat ze dit niet zou doen, hing men boven de hoenderstok een lapje rood katoen of een stuk van een kapotgeslagen lemen wastafel. (26)

Zoals bij alle andere geesten, kon men ook Kikimora trachten te behagen. Om haar voor zich te winnen moest men de bittere wortel van een varen uitgraven in het bos, er een aftreksel van maken en met dit water alle potten en melkkannen wassen, omdat Kikimora erg gesteld was op de varen. (27)

Later werden de functies van deze huisgeest overgeheveld op de heidense godin Mokosj, voor wie een afgodsbeeld in Kiëv werd opgericht. Na de kerstening leefde Mokosj verder in de gedaante van de orthodoxe heilige Paraskjeva Pjatnitsa (Параскева ПЯТНИЦА). Zij werd de beschermvrouwe van de spinsters en alle huishoudelijk werk. (28) Dit is opnieuw een duidelijk voorbeeld van hoe heidense opvattingen met christelijke invloeden vermengd werden en zo konden voortleven.

4.4. De roesalka

Net als de zeemeermin in West-Europa, sprak de Oost-Europese waternimf sterk tot de verbeelding van de mens. Als romantisch, folkloristisch element eiste ze haar plaats op in de grote Russische literatuur van de negentiende eeuw. We vinden haar terug in onder andere Aleksandr Poesjkins gelijknamige toneelstuk Roesalka (Roesalka) (29) en in Nikolaj Gogols Majskaia notsj, ili ytoplennitsa (Meinacht, of de drenkelinge). (30)

Poesjkin had van zijn njanja, zijn kindermisje, een bijgeloof meegekregen dat wortelde in de Middeleeuwen. Hij geloofde in waarzeggerij en geloofde dat hazen onheil voorspelden. De njanja was vaak een nog bijgelovige boerenvrouw die de oude fantastische mythen en legenden introduceerde in het leven van adellijke, stedelijke kinderen zoals Poesjkin. Ook zijn tijdgenoot Gogol was bijgelovig. Zo gebruikte hij in zijn brieven nooit het woord ‘dood’, uit angst daarmee zijn eigen dood over zich af te roepen. (31)

Zoals hierboven reeds aangehaald werd, begon Poesjkin aan een toneelstuk dat volledig gewijd was aan de mystiek van de roesalka. Hij heeft dit meesterwerk in wording, dat bovendien heel wat folkloristische informatie bevat, nooit afgewerkt. De plot verloopt als volgt. Een prins verleidt de dochter van een molenaar en laat haar vervolgens

(25) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМИРНОВ (Ю. И.). Op. Cit., p. 104.

(26) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМИРНОВ (Ю. И.). Op. Cit., pp. 105-106.

(27) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМИРНОВ (Ю. И.). Op. Cit., p. 105.

(28) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМИРНОВ (Ю. И.). Op. Cit., p. 106.

(29) ПОЕСЖКИН, (А. С.). Roesalka. In: ПОЕСЖКИН, (А. С.). Verzamelde werken. Deel 1. Proza en dramatische werken. Amsterdam, G. A. van Oorschot, 1957, pp. 165-190.

(30) ГОГОЛЬ, (Н.). Майская ночь, или утопленница. In: ГОГОЛЬ, (Г.). Вечера на хуторе близ Диканьки. Миргород. Москва, АСТ/ЛЮКС, 2005, pp. 57-85.

(31) FIGES, (O.). Natasja's dans. Een culturele geschiedenis van Rusland. Utrecht, Het Spectrum, 2003, pp. 320-321.

zwanger in de steek om met een meisje van stand te trouwen. Om zijn geweten te sussen geeft hij haar een halssnoer en hoofdband cadeau. Om haar vader, die zijn dochter gewaarschuwd had voor de lichtzinnigheid van de prins, de mond te snoeren laat hij hem een geldbuidel achter. Wanhopig werpt het meisje zich in de Dnjepr. Ze sterft de verdrinkingsdood om vervolgens te ontwaken als waternimf. Daarna hoort de edelman op zijn huwelijk een klaagzang, waarvan hij denkt dat die door zijn verlaten meisje gezongen wordt. Ze is echter nergens te bespeuren. Jaren later is de liefde voor zijn adellijke vrouw bekoeld en keert de prins terug naar de plaats des onheils, waar hij de vader van het meisje terugvindt. Hij krijgt medelijden met hem en zijn berouw begint toe te nemen. Uiteindelijk zendt het verdrongen meisje, dat nu roesalka wordt genoemd, haar dochter naar de prins toe met de boodschap dat zij hem nog steeds vurig liefheeft, maar eigenlijk zint ze op wraak. Het verhaal breekt af op het spannende moment dat vader en dochter elkaar ontmoeten.

We kunnen veel folkloristische, culturele en geschiedkundige informatie afleiden uit dit fragmentarische toneelstukje, bijvoorbeeld de actuele thematiek van de verleiding en de keuze van echtgenote in de negentiende eeuw. Zo valt ook de keuze van het beroep van de vader van de hoofdrolspeelster onmiddellijk op: hij is een molenaar en heeft reeds een band met het element water; hij is er zelfs afhankelijk van. We komen later terug op de het beroep van de molenaar en zijn verhouding tot een bepaalde andere waterdemon. In Roesalka vernoemt Poesjkin bovendien ook de huisdemon en de bosgeest, die later aan bod zal komen.

Poesjkin omschrijft verder concreet de bezigheden van de roesalki. Hij laat de oudste waternimf tot de andere meisjes in hun paleis op de bodem van de Dnjepr spreken:

“Genoeg gesponnen, zusjes. Want de zon
Is onder, maanlicht valt op de rivier.
Duikt op, gaat spelen in de open lucht,
Maar wilt het heden niemand lastig maken:
Waagt het nu niet, een wandelaar te sarren,
Bezwaart geen vissersnet met slijk en biezen,
En lokt geen kinderen het water in
Met wondere vertelsels over visjes.”⁽³²⁾

Deze watergeesten hielden zich dus bezig met de vrouwelijke⁽³³⁾ taak van het spinnen, 's nachts kwamen ze boven water om te spelen, vielen ze voorbijgangers lastig, maakten het de vissers moeilijk en lokten onvoorzichtige kinderen het water in. We zien dat de roesalki dingen verklaarden: waarom de visvangst gering was en de netten vol zaten met rommel. Ook behelsde de dreiging van de roesalki een sociale functie; ze bevatten namelijk een waarschuwing voor mensen om niet te dicht bij het water te komen. Geesten waren dus ook een afschrikmiddel voor de volksmens, om hem weg te houden van gevaarlijke plaatsen.

(32) POESJKIN, (A. S.). Op. Cit., p.188.

(33) De roesalka is als verleidster duidelijk een vrouwelijke geest; de term eindigt net als bij de vrouwelijke Kikimora op -a.

De roesalki waren niet alleen aan het water, maar ook aan de aarde gebonden. Na Pinksteren tot aan de periode van de herfst zwierven deze geesten over de velden en door de bosjes. Ze kozen zich een wilg met takken die naar het water reikten of een treurberk uit als woonplaats. 's Nachts schommelden ze aan de takken, riepen naar elkaar, hielden vrolijke rondedansen, zongen en speelden spelletjes. (34)

Als verleidster had de roesalka natuurlijk een opvallend uiterlijk. Ze bezat de eeuwige jeugd; ze was mooi, had een bleke huid en lange groene of gouden haren, die haar lichaam volledig bedekten en ze droeg een krans van veldbloemen op het hoofd. Dit beeld van de vrolijke, ondeugende en speelse schoonheid, verspreid in West-Europa, Oekraïne en Zuid-Rusland, verschilde echter van de voorstelling die men van dit wezen had in het noorden van Rusland. Daar waren deze geesten slonzige, haveloze, bleke, wezens met groene ogen in een bleek gelaat en groene haren, die onvoorzichtige reizigers naar hen toe probeerden te lokken om hen zonder mededogen te plagen en ten slotte te verdrinken. Ze bleken vooral gevaarlijk te zijn voor jongemannen. (35) We kunnen opmerken dat deze noordelijke beschrijving lijkt op de voorgaande, maar dat hier bepaalde trekken zoals bleekheid en groene haren als volledig negatief en als teken van boosaardigheid werden ervaren.

Volgens het volksgeloof leefden deze watergeesten samen in kristallen paleizen op de bodem van de rivieren, meren en zeeën. De oudste onder hen was steeds de koningin. Deze ideeën werden ook overgenomen door Poesjkin in zijn toneelstuk. De roesalki beheersten de krachten van het weer. Ze konden het laten regenen en stormen en beïnvloedden op deze manier de oogsten. Bijgevolg stonden ze in voor de vruchtbaarheid van het land, één van de belangrijkste taken van primitieve godheden en spirituele wezens. Men geloofde dat waar de roesalki hadden gelopen het gras dikker en groener werd en dat het koren er overvloedig ging groeien. (36) De Bulgaren schreven hen geneeskrachtige gaven toe, maar ze geloofden dat ze ook ziekten konden veroorzaken. (37)

De week na de feestdag van de Heilige Drievuldigheid werd in de volkskalender aangeduid met de term 'русальная неделя' (roesalnaja nedelja), de week van de roesalka. In deze periode ging men nooit zwemmen. Er gold voor deze tijdspanne een verbod op kleding wassen, naaien, spinnen en weven, en men mocht zelfs niet op het veld werken. Meisjes die het dorp uitgingen, droegen toen altijd een bosje alsem bij zich, waarvoor de roesalka bang was. Op de zondag van deze week, die ook een vastenavond was, verdreef men de roesalki. Vanaf deze tijd van het jaar was de 'schenkster van het vocht' immers niet meer nodig: de aren waren voldoende gegroeid en regen was niet meer noodzakelijk voor een goede oogst. Men mocht dus tijdelijk van hen afscheid nemen. (38)

(34) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМИРНОВ (Ю. И.). Опр. Cit., pp. 114-115.

(35) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМИРНОВ (Ю. И.). Опр. Cit., p. 115.

(36) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМИРНОВ (Ю. И.). Опр. Cit., p. 116.

(37) СТОЙНЕВ, (А.). Българска митология. Енциклопедичен речник. София, Захарий Стоянов, 2006, pp. 273-276.

(38) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМИРНОВ (Ю. И.). Опр. Cit., pp. 116-117.

In Oekraïne en Wit-Rusland zijn de rituelen rond de zondag van de roesalkaweek tot in de twintigste eeuw bewaard gebleven. In vele Russische streken groeide dit gebruik uit tot een spel, waarbij een jong meisje een waternimf moest voorstellen. Haar haren werden losgemaakt, men zette haar een krans op het hoofd, nam haar bijna alle kleren af en onder gezang werd ze naar een veld geleid. Men duwde haar daar in de rogge en rende toen weg met de kreet: "Vlucht voor de roesalka!". Het meisje rende hen dan achterna terwijl ze in de handen klapte. Soms maakte men een pop of een paard uit stro bij wijze van roesalka. Men nam de pop onder gezang mee naar buiten, waarna ze uit elkaar getrokken en verspreid werd over het veld. Ook werden de roesalki soms door twee mensen uitgebeeld, namelijk door een vrouw in mannenkleren en door een man in vrouwenkleren. ⁽³⁹⁾ De culturele invloed van de roesalka bleef niet beperkt tot de literatuur, ook voor de beeldende kunsten was de waternimf een dankbaar thema. Eén van de recentste meesterwerkjes waarin deze geest een hoofdrol toebedeeld kreeg, is het gelijknamige en geprezen schilderachtige kortfilmje *Roesalka* van Aleksandr Petrov. Petrov werkt heel waarheidsgetrouw volgens het beeld van de roesalka in de folklore: we herkennen er de uiterlijke verschijning, het ontstaan van de roesalka, het proberen verdrinken van mensen en dergelijke in terug. Het ontroerende verhaal gaat in grote lijnen als volgt. De dooi treedt in en het ijs op het water van de rivier breekt. Een jongeman wil water halen en ziet tussen de rondrijvende ijsschotsen een schijnbaar verdrinkend meisje. Hij snelt haar te hulp, haalt haar uit het water en haast zich om zijn slede. Wanneer hij echter terugkomt, ziet hij voetsporen die terug naar het water leiden. Het meisje is verdwenen. Hij ziet haar later terug wanneer hij gaat vissen. Ze vangt een emmer vol vis voor hem, die hij thuis trots overhandigt aan zijn mentor, een oude priester, die zijn geestelijke roeping op de jongeman tracht over te brengen. De oude man vermoedt al gauw wat er aan de hand is en verdenkt zijn verloren geliefde er iets mee te maken te hebben. Kort daarop overhandigt de jongeman de halsketting terug aan het meisje die ze verloren was, terwijl ze zingt en schommelt in de bomen, waarna ze weer verdwijnt (een heel typisch folkloristische voorstelling). Vervolgens betrapt de oude man hen wanneer zij op een boomstam zit met een krans van veldbloemen op het hoofd, terwijl ze er ook één aan het maken is voor de jongeman die echter al tot zijn middel in het water staat. Ze herkennen elkaar en de roesalka duikt het water in. De oude man gaat het water niet in, maar trekt de jongen met zijn gekrulde staf uit het water en slaat hem tegen het hoofd waardoor de krans in het water valt. De roesalka blijkt de voormalige geliefde van de oude man in zijn jonge jaren geweest te zijn. Hij trouwde echter met een andere vrouw, waarna ze zelfmoord pleegde door zich te verdrinken. Haar ware bedoeling komt even later aan het licht, wanneer de jongen wegglipt en het water opvaart om zijn nieuwe geliefde te

ontmoeten. De roesalka wil de oude man via de jongen straffen. Ze doet een storm ontstaan en sleurt hem de diepe wateren in. Wanneer de storm geluwd is, zien we dat de jongeman het overleefd heeft en rechtop in het water zit. De oude man ligt op het land met de roesalka naast hem met zijn kruisteken in haar hand. Beiden zijn gestorven. De jongen begraaft hen naast elkaar en verandert zijn woning in een kerkje.

In deze moderne versie van de waternimfmythe zien we opnieuw het gevecht terug van de kerk tegen oude heidense geloofselementen. De oorsprong van de roesalki gaat tot in het vroegste stadium van het Russische heidendom terug. In de huidige Russische folklore hebben de roesalki namelijk de plaats van de *beregyni* ingenomen. Deze wezens werden lokaliseerd aan steile oevers langs het water en in afgronden. De roesalki zelf duiken pas in de zeventiende eeuw op. Frans Vyncke beperkt het ontstaan van de roesalka niet alleen tot de verdrinkingsdood. Volgens hem zijn het de zielen van kinderen die ongedoopt stierven, of van meisjes die verdronken zijn of op een gewelddadige manier om het leven gekomen zijn. (40)

4.5. *De vodjanoj* (ВОДЯНОЙ)

De roesalka was niet de enige watergeest. Ook de *vodjanoj* was verbonden met het element water. De benaming van deze demon is afgeleid van het woord voor water, 'ВОДА' (*voda*).

De *vodjanoj* heerste over alle waterbekkens, rivieren en meren. Bijgevolg vielen de vissers en molenaars onder zijn gezag, en vreemd genoeg ook de imkers. De enen hielp hij bij de visvangst en voor de anderen waakte hij over de dammen. Maar wanneer de *vodjanoj* vertoornd was, vernielde hij de vissersnetten, joeg hij de scholen vissen uiteen en maakte hij de molenaarsdammen stuk. (41) In Poesjkins *Roesalka* is de molen waartegen het drama zich afspeelt, na de dood van het meisje helemaal vervallen, wat een slechte band tussen vader en dochter suggereert, aangezien deze laatste als waternimf het element water vertegenwoordigt.

Net als de andere geesten, kon ook de *vodjanoj* gunstig gestemd worden. Voor een voorspoedige visvangst golden namelijk twee regels. Ten eerste moest men altijd een bepaald kruid, het Sint-Peterskruis, bevestigen aan het kruisje dat men droeg, om zich te beschermen tegen de intriges van de watergeest. Ten tweede gooide men altijd de eerst gevangen vis of een deel van de eerste vangst terug in het water bij wijze van geschenk. Ook kon men een plukje tabak in het water werpen en het gereedschap en vistuig 'reinigen' met het kruid van de Heilige Maagd, namelijk tijm. De oorzaak van het natuurverschijnsel van de overstroming lag volgens het volksgeloof bij de watergeest. (42) We kunnen hier opnieuw opmerken dat men heidense demonen probeerde te bestrijden met een mengeling van heidense en christelijke middelen.

9) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.),
МИРНОВ (Ю. И.). Оp. Cit., p.
7.

0) VYNCKE, (F.). Оp. Cit., pp.
-96.

1) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.),
МИРНОВ (Ю. И.). Оp. Cit.,
p. 120-121.

2) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.),
МИРНОВ (Ю. И.). Оp. Cit., p.
1.

Het volksgeloof gaf de vodjanoj een onderwaterrijk, waar hij als oppermachtige koning over heerste. De beschrijving van het uiterlijk van deze Russische Neptunus liep echter uiteen. Vaak verscheen hij in de gedaante van een meerval, een snoek, of een kreeftachtige. Hij was ook te zien in menselijke gedaante, met zwarte of groene haren en baard en met een huid die leek op het vel van de kwabaal, een zoetwatervis. Aan zijn zijde stond zijn echtgenote. Zij zag er in Noord-Russische legenden uit als een mensenvrouw met een grote, uitgezakte borst en met lange groene haren. ⁽⁴³⁾ Ze placht vaak op een steen bij het water te zitten en daar haar haren te kammen. Wanneer er echter mensen in aantocht waren, sprong ze in het water en zwom weg. Een vrouw die haar lange haren op een rotsblok zit te kammen om te verdwijnen bij de geringste menselijke aanwezigheid is het stereotype beeld van de zeemeermin in West-Europa. Maar het grote verschil tussen de vodjanoj/roesalka en de westerse zeemeermin is waarschijnlijk net het grote kenmerk van deze laatste. De vodjanoj en roesalka hadden helemaal geen vissenstaart. Als er voorstellingen zijn waar deze geesten toch een vissenstaart toebedeeld krijgen, dan is dit waarschijnlijk te wijten aan westerse invloeden, en helemaal geen traditioneel folkloristisch beeld. Als de watergeesten een vrouw aan hun zijde hadden, konden ze vanzelfsprekend ook kinderen krijgen. In Noord-Rusland werden ze sjilikoeny (ШИЛИКУНЫ) genoemd. Men geloofde dat deze demonen op 19 januari uit een wak in het ijs ⁽⁴⁴⁾ sprongen en via deuren en ramen probeerden binnen te dringen in de huizen. Om zich hiertegen te beschermen tekende men met houtskool kruistekens op deuren en ramen, opnieuw een christelijke remedie tegen heidense verschijnselen. ⁽⁴⁵⁾

In sommige Russische provincies geloofde men dat de roesalki de dochters waren van de vodjanoj. Volgens het algemene volksgeloof dacht men dat verdronken mensen in dienst traden bij de vodjanoj en dat verdronken meisjes, zoals eerder vermeld, ofwel roesalki werden, ofwel de echtgenotes van de watergeesten werden. In het verleden waren de vodjanye zelf ook drenkelingen geweest. ⁽⁴⁶⁾

Deze geesten leefden meestal in diepe kuilen op de bodem van de wateren en op plaatsen die gevaarlijk waren voor zwemmers. Volgens de volksoverlevering konden ze ook in kristallen paleizen wonen (net als de roesalki). Men placht vaak vlakbij zulke gevaarlijke plaatsen een kerk op de oever te bouwen. ⁽⁴⁷⁾ Dit is opnieuw een christelijk-orthodoxe maatregel tegen een restant van heidens bijgeloof.

Voor mensen die gingen zwemmen bestonden er grenzen en verboden die te maken hadden met het geloof aan de watergeest. Zo mocht men niet gaan zwemmen op het middaguur of 's nachts. Wanneer een waaghals dit risico toch nam, zou hij beslist meegesleurd worden naar het onderwaterrijk. Gaan zwemmen zonder kruisje werd ook gevaarlijk geacht. ⁽⁴⁸⁾ In deze waarschuwingen, die verbonden worden aan de dreiging van kwade geesten, kunnen we echter een eenvoudige,

(43) Het steeds weerkeren van lange groene haren bij de beschrijving van geesten kunnen we enerzijds verklaren met een bovennatuurlijke associatie en anderzijds met een natuurlijke associatie. Enerzijds was een groene haarkleur onmogelijk, dus bovenaards en demonisch en anderzijds kon de verschijning met de groene accenten als het ware opgaan in de natuur en ermee verbonden worden.

(44) Een gat in het ijs fungeert in sprookjes als toegang tot het onderwaterrijk.

(45) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМИРНОВ (Ю. И.). *Op. Cit.*, p. 122.

(46) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМИРНОВ (Ю. И.). *Op. Cit.*, p. 122.

(47) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМИРНОВ (Ю. И.). *Op. Cit.*, p. 122.

praktische en aardse maatregel ontdekken: het was gewoonweg gevaarlijk te zwemmen op het middaguur, dus vlak na het middagmaal, en ook 's nachts, wanneer het donker was. De dreiging van een boze geest die op de loer lag, maakte de waarschuwing alleen maar sterker.

De onderwaterwereld kreeg een vooraanstaande plaats in de legende van Sadko, die beschouwd wordt als een Russische nationale mythe, waarin een zeeman naar deze onderwaterwereld afreist. Het verhaal gaat in grote lijnen als volgt. De bard Sadko zingt zijn liederen bij het Ilmenmeer, waaruit een zeeprinses opreist om hem haar liefde te verklaren. Hij volgt haar naar het onderwaterrijk, waar haar vader, de zeekoning, zo onder de indruk is van zijn gezang dat hij zijn dochter als bruid schenkt. Maar tijdens de bruiloft wordt er zo wild gedanst op Sadko's muziek dat er een storm losbarst die alle schepen van de handelsstad Novgorod doet zinken. Wanneer de storm is gaan liggen, wordt Sadko in een net gouden vissen opgehaald. Vervolgens deelt hij in Novgorod al zijn geld uit aan de kooplieden die door de storm geruïneerd werden en laat de Sint-Boris-en-Glebkerk bouwen. Dit beroemde verhaal kende zijn weerslag op de kunsten. In de beeldende kunst vinden we bijvoorbeeld Repins schilderij Sadko terug, en in de muziek was het Rimskij-Korsakov die zijn opera (1898) op dit verhaal baseerde. ⁽⁴⁹⁾

4.6. De *banniek* (БАННИК)

Tot de huisgeesten kunnen we ook de *banniek* rekenen. Hij was heer en meester over het Russische badhuis. Deze geest vertegenwoordigt het natuurelement water, maar is eveneens verbonden met de oerkracht van het vuur, aangezien hitte en stoom een essentieel onderdeel vormden van deze badcultuur. De term *banniek* is afgeleid van *banja* (БАНЯ). Het *banja* of badhuis is een onmisbaar element van de Oud-Russische cultuur. Al sinds de Middeleeuwen werd die beschouwd als een nationaal instituut. Het was namelijk een oude Russische gewoonte regelmatig een bezoek aan de *banja* te brengen: de Rus ging op zijn minst drie maal per week baden. ⁽⁵⁰⁾

In de Russische denkwereld stonden twee tegenstrijdige opvattingen over het badhuis tegenover elkaar. Enerzijds geloofde de Rus dat alle zonden er weggewassen werden. Anderzijds beschouwde hij het als een onreine en gevaarlijke plaats die onlosmakelijk verbonden was met duistere krachten. Daarom werden badhuizen altijd afzonderlijk van de woningen gebouwd. Het badhuis in het dorp werd verhit om allerlei redenen: bij bezoek, omwille van zijn helende krachten, en dergelijke. ⁽⁵¹⁾ In alle steden en dorpen was een openbaar badhuis te vinden waar mannen en vrouwen gezamenlijk stoombaden namen en elkaar met berkentwijgjes sloegen, om ten slotte hun lichaam af te laten koelen door in de sneeuw te rollen. Het baden bleef niet beperkt tot de boerencultuur en lagere stand; het was eveneens een onderdeel van de adellijke levenswijze. Iedere adellijke huishouding beschikte

(48) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМИРНОВ (Ю. И.). *Op. Cit.*, pp. 121-122.

(49) FIGES, (O.). *Op. Cit.*, pp. 390-393.

(50) FIGES, (O.). *Op. Cit.*, p. 65.

(51) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМИРНОВ (Ю. И.). *Op. Cit.*, p. 106.

over een eigen stoomhuis. Omdat dit alles seks, uitspattingen en wild gedrag in de hand kon werken, probeerde Peter de Grote de banja in diskrediet te brengen als een achterlijk overblijfsel van de Russische middeleeuwen. ⁽⁵²⁾

In de winter ging men op zaterdag naar de banja. Op feestdagen en op zondag was het echter niet gepast naar het badhuis te gaan. Het was ook uit den boze daar laat op de avond heen te gaan en het was zelfs levensgevaarlijk na middernacht te baden. We merken op dat de heidense geloofsopvattingen primeerden op de christelijke levenssfeer wanneer we noteren dat er op een 'baddag' niet naar de kerk werd gegaan. ⁽⁵³⁾

Het gevaar en heil van het badhuis school in het feit dat er een banniek in huisde. Het volk stelde zich hem voor als een zwart (zwartgeblakerd), harig en kwaadaardig mannetje. Gewoonlijk verbleef de banniek achter de 'kamenka', het bovenste deel van een kleine kachel die gebruikt werd om stoom op te wekken, of onder de vloer, waarop de mensen zaten die een stoombad namen. Men geloofde dat na het baden van de mensen, het de beurt was aan de duivel en de banniek, wat een overduidelijk samengaan van het christelijke geloof in de duivel en het heidense geloof in kwade geesten is. De nieuwe christelijke duivel werd op deze manier vereenzelvigd met de oude demonen. Als iemand het zou wagen op dat tijdstip te gaan baden, zou hij volgens het volksgeloof nooit levend terugkeren. De boze machten zouden hem namelijk verstikken. Hier vertegenwoordigt de banniek dus het element vuur in negatieve zin. ⁽⁵⁴⁾

De Russen geloofden dat de banja speciale genezende krachten had. Het bad werd de 'eerste genezer van de mens' genoemd. Een bezoek aan de banja reinigde zowel lichaam als geest en was onderdeel van belangrijke rituelen. Het badhuis was een uitstekende plek om een kind te baren; het was er aangenaam warm, schoon en beschut. Men was ervan overtuigd dat de badgeest ervan hield dat de vrouwen er hun kinderen ter wereld kwamen brengen. Na de bevalling werd de moeder in een reeks badrituelen, verspreid over 40 dagen, gezuiverd van de bloeding van de geboorte, die haar gevallen staat symboliseerde. ^(55, 56)

De badgeest was vooral ontstemd als zijn woonplaats niet gebruikt werd voor wat deze bestemd was. Daarom zou geen enkele reiziger het wagen te overnachten in een badhuis. Men probeerde vanzelfsprekend de dwarse, eigenwijze en niet erg gewillige geest gunstig te stemmen. Zo liet de Rus vaak een stuk roggebrood bestrooid met zout voor hem achter. Maar het middel bij uitstek om de banniek voor altijd de lust te ontnemen kwaad te doen, was hem een zwarte kip als geschenk te geven, die men begroef onder de drempel van het badhuis. ⁽⁵⁷⁾

Het badhuis werd niet alleen gebruikt om er te baden, maar ook om er aan waarzeggerij te doen. Jonge meisjes gingen erheen om hun

(52) FIGES, (O.). Op. Cit., p. 65.

(53) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМИРНОВ (Ю. И.). Op. Cit., pp. 106-107.

(54) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМИРНОВ (Ю. И.). Op. Cit., p. 107.

(55) Volgens de kerkelijke leer en het volksgeloof was Christus immers zonder bloeding te wereld gekomen. (FIGES, (O.). Op. Cit., p. 65)

(56) FIGES, (O.). Op. Cit., p. 65 en ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМИРНОВ (Ю. И.). Op. Cit., p. 108.

(57) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМИРНОВ (Ю. И.). Op. Cit., p. 107.

toekomst te laten voorspellen. Een gangbare rituele manier om dit te doen, was met de naakte rug in de deuropening te gaan staan of er een hand door te steken. Hierop konden er twee dingen gebeuren. Ofwel werd het meisje door de geest met een scherpe klauw geslagen, wat op ongeluk wees. Ofwel gaf de badgeest een zachte, tedere, harige streling, wat dan een voorteken van geluk was. ⁽⁵⁸⁾

Andere rituelen die gepaard gingen met een bezoek aan het badhuis waren de volgende. Aan de vooravond van hun huwelijk werden de bruiden er door de bruidsmisjes gewassen, aangezien de banja hun reinheid waarborgde. In sommige provincies was het de gewoonte dat de bruid en haar bruidegom voor hun huwelijksnacht naar de banja gingen. Opnieuw moeten we aanhalen dat deze rituelen niet beperkt bleven tot de boerencultuur. Ze werden namelijk ook uitgevoerd bij de provinciale adel en in de laatste decennia van de 17de eeuw zelfs aan het hof. We herkennen in deze rituele gebruiken opnieuw het Russische dvojeverije. Een voorbeeld. De bruid van tsaar Alexander werd op de dag van haar huwelijk gewassen in de banja, terwijl buiten een koor geestelijke liederen zong. Daarna ontving zij van een priester de zegen. Een soortgelijke vermenging van christelijke en heidense reinigingsrituelen zien we ook terug rond Driekoningen en carnaval. De Rus zuiverde op deze heilige dagen zijn woning van al het onreine, om vervolgens met de hele familie ook zichzelf in het badhuis te gaan zuiveren. ⁽⁵⁹⁾

4.7. De bosgeest (леший, ljesjij)

De naam van de ljesjij is afgeleid van de Russische term voor bos, namelijk 'ljes' (лес). Aangezien Rusland onder andere bestaat uit uitgestrekte bosrijke gebieden, is dit opnieuw een geest die tot het dagelijkse leven van de Rus behoorde en waarrond dus opnieuw vele fantastische verzinsels konden gebouwd worden.

Deze demon werd ook 'ljesoviek' (лесовик) of 'ljesjak' (лешак) genoemd. Zijn macht was vrijwel onbegrensd in het woud en alle andere bosbewoners, de wilde dieren en vogels, gehoorzaamden hem onvoorwaardelijk. De bosgeest verkoos donkere en vochtige sparrenbossen als woonplaats. Hij ging zelden naar het grasland, zodat hij zijn buurman de veldgeest niet zou storen. Gewoonlijk kwam hij ook niet naar de dorpen, zodat hij niet in het vaarwater van de huisgeesten en badgeesten kwam. Hij had het niet erg begrepen op zwarte hanen, honden met vlekken boven de ogen (die hem deden denken aan een extra paar ogen) en katten met een vacht bestaande uit drie kleuren, die natuurlijk vaak te vinden waren op het platteland. ⁽⁶⁰⁾ Door zulke eenvoudige zaken als afschrikmiddel te kiezen, voelde de Rus zich veilig; ze waren immers niet ver te zoeken.

Het volksgeloof had de ljesjij een afstotelijke aanblik toebedeeld. Van ver leek hij wel op een mens, maak vaak droeg hij een dierenhuid en was hij voorzien van een paar hoorns en hoeven. ⁽⁶¹⁾ Men geloofde

(58) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМІРНОВ (Ю. І.). Ор. Cit., pp. 107-108.

(59) FIGES, (O.). Ор. Cit., p. 65.

(60) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМІРНОВ (Ю. І.). Ор. Cit., pp. 117-118.

(61) Het hebben van hoorns en hoeven is een duidelijke gelijkenis met de antieke saters.

dat hij soms de kop van een everzwijn had. De bosgeest had verder een blauwachtige kleur, alsof er blauw bloed door zijn aderen stroomde. Hij had groene, uitpuilende ogen, die smeulden als kooltjes. Verder had hij borstelige wenkbrauwen en een lange groene baard en haren. Zijn berkenbast schoenen (62) droeg hij omgekeerd: de linkerschoen had hij aan zijn rechterschoen aangetrokken en omgekeerd. Men geloofde dat de bosgeest stom was, maar dat hij wel kon jammeren, zonder woorden kon zingen en in zijn handen kon klappen. Het geluid van zijn gezang was te vergelijken met het geluid van een storm, die over een woud trok. Om altijd ongezien te blijven kon de ljesjij zich zo klein als een grassprietje maken, of uitgroeien tot de toppen van de bomen. (63)

Vanzelfsprekend waren de jagers en diegenen die het bos betraden volledig afhankelijk van de bosgeest. Men geloofde dat hij de mens niet zozeer schade wilde berokken, maar eerder streken met hen wilde uithalen, net als de domovoj. Wat hij bijvoorbeeld heel vaak placht te doen, was paddenstoelen- en bessenplukkers (64) doen verdwalen. Van jongs af aan werd kinderen aangeleerd hoe ze konden vermijden in dergelijke schelmenstreken verstrikt te raken. Een eerste hulpmiddel waren het gebed en het kruisteken. Wanneer dit niet hielp, moest de verdwaalde op een boomstronk gaan zitten, zijn kleren uittrekken om ze vervolgens binnenstebuiten terug aan te trekken. Hier merken we opnieuw op dat voor een overblijfsel van het heidense geloof er zowel een christelijk-orthodoxe als heidense manier bestond om zich te ontdoen van kwade machten. Men kon in dezelfde lijn verdergaan door de linkerschoen aan de rechterschoen aan te trekken en omgekeerd, en hetzelfde doen met zijn wanten. Op deze manier imiteerde de verdwaalde de bosgeest, bij wie alles eveneens omgekeerd en binnenstebuiten was. Er was echter één dag in het jaar dat alle pogingen tot verweer vruchteloos waren, namelijk 30 oktober, de dag van de martelaar Jerofej. Dan misdroegen de bosgeesten zich de hele dag en nacht. Tegen de ochtend, na het eerste hanengekraai, zakten ze ten slotte door de aarde om opnieuw te verschijnen wanneer de dooi zijn intrede in de lente deed. De boeren waagden het nooit op deze dag het bos in te gaan. (65)

De bosgeest werd ook gebruikt om kinderen bang te maken en hen op deze manier weg te houden van het bos. De ljesjij kon volgens het volksgeloof een kind het bos inslepen, vooral als een onvoorzichtige moeder haar kind verwenst had met de vloek 'Иди ты к лешему' ('idi ty k ljesjemoe'), wat zoveel betekent als 'loop naar de duivel'; alleen wordt de duivel in deze uitdrukking verpersoonlijkt door de bosgeest. De ljesjij kon ook een meisje het bos insleuren en met haar gaan samenleven. Uit deze verbintenis werden dan kinderen geboren. Verder was geen enkele vrouw veilig voor deze geest, want hij ontvoerde zowel jonge als oude vrouwen om hem te laten dienen in zijn huishouden. (66)

(62) Berkenbast schoenen zijn het traditionele schoeisel van de Russische boeren.

(63) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМІРНОВ (Ю. И.). Ор. Cit., p.118.

(64) Het plukken van paddenstoelen en bessen is heden ten dage nog steeds één van de meest geliefde vrijetijdsbestedingen van de Rus.

(65) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМІРНОВ (Ю. И.). Ор. Cit., pp. 119-120.

(66) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМІРНОВ (Ю. И.). Ор. Cit., p.120.

Herders die hun vee soms door de bossen naar graslanden moesten leiden, konden via een tovenaer een pact met de bosgeest sluiten, zodat de ljesjij niet zou toelaten dat wilde dieren aan het vee zouden raken en dat het vee zou gaan afdwalen in het bos. Met een dergelijke afspraak voelde de herder zich rustiger op zijn tocht, omdat hij erop vertrouwde dat de ljesjij zijn woord hield. (67)

Het bestaan van de ljesjij verklaarde veel gebeurtenissen in het alledaagse leven van de Rus: vreemde geluiden in het bos, mensen die verdwaalden, mensen die verdwenen en nooit meer terugkwamen.

Ook de bosgeest had zijn invloed op de kunst. Anton Tsjechov (1860-1904), de invloedrijke naturalistische en symbolistische schrijver, die in West-Europa vooral bekend is om zijn drama's met hun statische en lyrische karakter, (68) noemde één van zijn toneelstukken naar de bosgeest.

4.8. De vuurdraak (ОГНЕННЫЙ ЗМЕЙ, ognennyj zmej)

De elementen lucht en vuur worden door de demon ognennyj zmej (ОГНЕННЫЙ ЗМЕЙ), de "vuurdraak", samengebracht en vertegenwoordigd. Over deze geest worden vandaag de dag nog steeds in de Russische dorpen verhalen verteld. De vuurdraak was namelijk een boosaardige geest die jonge weduwen opzocht, kort na het overlijden van hun echtgenoot. Degenen die beweerden hem gezien te hebben, beschreven hem als een vliegend wezen, een vuurbol of een draak met een staart met gouden vonken. (69)

Wanneer hij een huis betrad, veranderde hij onmiddellijk in de man voor wie de weduwe zat te treuren. Hij omhelsde haar, kuste haar, trakterde haar op koekjes en ging met haar in bed liggen. Van dergelijke bezoeken begon de vrouw weg te kwijnen en stierf uiteindelijk. Daarom hield men een oogje op eenzame, alleenstaande buurvrouwen. Wanneer zo'n vrouw tegen zichzelf begon te praten of onzin begon uit te kramen, geloofde men dat ze bezocht werd door deze boze geest. Men trachtte haar dan te redden in de volle overtuiging dat ze het anders niet zou overleven. (70)

Maar de weduwen zelf stonden niet helemaal machteloos tegenover de vuurdraak. Er bestond een manier om na te gaan of een echtgenoot werkelijk teruggekeerd was of dat er een demon zijn plaats had ingenomen. De echtgenote moest namelijk zijn rug aftasten en zijn ruggengraat proberen te vinden. Wanneer ze zijn ruggengraat voelde, dan was het haar man die daar stond. Wanneer de wervelkolom echter ontbrak, dan stond de vuurdraak op de drempel. (71)

Een andere manier die de weduwe misschien ook kon gebruiken was de volgende. Ze kon nagaan of de man een gordel droeg of niet. Gordels hadden namelijk een gewijde functie in de Russische boeren-cultuur. Wanneer iemand geen gordel droeg, zou hij tot de onderwereld behoren. Demonen droegen in afbeeldingen nooit een gordel. Heksen deden hun gordel af wanneer ze in contact traden met de geestenwereld. (72)

(67) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМІРНОВ (Ю. І.). Ор. Cit., p.120.

(68) WAEGEMANS, (E.). Geschiedenis van de Russische literatuur. Amsterdam/Gent, Jan Mets/Scoop, 1999, pp. 194-201

(69) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМІРНОВ (Ю. І.). Ор. Cit., pp.113-114.

(70) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМІРНОВ (Ю. І.). Ор. Cit., p. 114.

(71) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМІРНОВ (Ю. І.). Ор. Cit., p. 114.

(72) FIGES, (O.). Ор. Cit., pp. 319-320.

Volgens Lavrentjeva en Smirnov wordt de geboorte van buitenechtelijke kinderen op het Russische platteland nog steeds toegeschreven aan de vuurdraak. Men geloofde verder dat uit de verbintenis van een vrouw met de vuurdraak zwarte, domme en slechte kinderen geboren werden, die niet lang leefden, zodat niemand hen ooit te zien kreeg. (73)

De vuurdraak verklaarde dus raadselachtige verschijnselen in de natuur die te maken hadden met licht en vuur en boden ook verklaringen voor sociale problemen, zoals buitenechtelijke kinderen.

4.9. *De veldgeest* (Полевой, poljevoj)

De naam van deze met de aarde verbonden geest is afgeleid van het woord поле (polje), wat veld, land of akker betekent. Vanzelfsprekend bewaakte hij dus de velden. Hij werd op verschillende manieren beschreven: de ene keer zou hij volledig in het wit gehuld zijn en de andere keer was hij een zwart gekleurd wezen. De kleur zwart kunnen we herleiden tot de kleur van de aarde, van de akker, die met zijn functie verbonden was. Deze geest had veelkleurige ogen. Zijn kruin was bedekt met lange groene grassen in plaats van haren. Verder was hij blootshoofds en naakt. Hij was een klein, misvormd en wanstaltig mannetje. Net als de domovoj was hij geen slecht wezen, maar hield hij ervan streken uit te halen. Het soort kattenkwaad dat hij uithaalde, doet echter eerder denken aan de streken van de ljesjij. Hij wees mensen de verkeerde weg, leidde hen het moeras in en hij dreef graag de spot met dronken ploegers. In tegenstelling tot de andere demonen hield de veldgeest van de dag. (74)

Deze geesten kwamen logischerwijze vaker voor in gebieden waar veel velden te vinden waren. In dichtbeboste streken werden ze minder waargenomen en was vaak alleen hun stem te horen. Ze waren vooral te vinden in de kuilen die de grens tussen de akkers aangaven en bijgevolg was het gevaarlijk op dergelijke plaatsen te slapen. De kinderen van de veldgeesten, de mjezjevitsjki (межевички) (75) en loegoviki (ЛУГОВИКИ), (76) liepen over die kuilen en vingden vogels voor hun ouders om op te eten. Als ze er iemand vonden die zich er te slapen had gelegd, stortten ze zich op hem en verstikten hem. Eens per jaar werden deze geesten 's nachts geëerd met een gift. Men verwijderde zich wat van het dorp en schonk hen een paar eieren en een oude haan. (77)

Conclusie

De Russische geesten en demonen, die tot een lager niveau dan de Oud-Russische goden en de christelijke godheid behoorden, kunnen opgedeeld worden volgens de vier natuurelementen, waarin ze letterlijk gelokaliseerd werden en waaraan ze hun functie ontleenden.

Ze kunnen bovendien steeds gesitueerd worden in het dubbelgeloof

(73) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМІРНОВ (Ю. И.). Op. Cit., p. 114.

(74) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМІРНОВ (Ю. И.). Op. Cit., pp. 109-110.

(75) Dit woord werd afgeleid van 'межа' (mjezja), wat grens tussen de akkers betekent.

(76) Dit woord werd afgeleid van 'луг' (loek) of 'луговина' (loegovina), wat weiland betekent.

(77) ЛАВРЕНТЬЕВА, (Л. С.), СМІРНОВ (Ю. И.). Op. Cit., p. 110.

van de Russen, namelijk een mengeling van heidense en christelijk-orthodoxe aspecten. Men geloofde na de kerstening niet alleen in de monotheïstische God, maar probeerde ook op allerlei manieren de oude geesten rondom zich tevreden te houden. Vaak was dit door kleine, gepaste giften te doen. Hun kwaadwillendheid werd doorgaans met een mengeling van christelijke en heidense middelen bestreden. De fantasie van de Rus speelde een grote rol in de beeldvorming rond de demonen. De lange en vaak groene haren en afschrikwekkende gestalten zijn bijna een constante in de beschrijvingen van geestesverschijningen.

Ze dienden een tweevoudig sociaal doel: veiligheid en kennis. Ze hielden met hun dreiging mensen weg van gevaarlijke plaatsen en verklaarden allerlei gebeurtenissen en verschijnselen in het dagelijkse leven van de eenvoudige Russische boer.